

комплексная оценка их декоративности по таким показателям, как декоративность листьев, соцветий, цветков и плодов, архитектура кроны, окраска и фактура коры ствола, веток и побегов. Показано, что виды пираканты относятся к высокодекоративным растениям. Благодаря вечнозеленой блестящей кроне, обильному, душистому цветению, ярким плодам, которые удерживаются на растении до весны следующего года и большому диапазону экологической адаптивности к условиям вегетации, представителей рода *Pyracantha* можно рекомендовать для широкого использования в садово-парковом строительстве, в частности для создания моносадов.

Ключевые слова: род *Pyracantha*, декоративный признак, вегетация, моносад.

Kopylova T. V.

National dendrological park «Sofiyivka» of NAS of Ukraine, Uman

ORNAMENTAL CHARACTERISTICS OF THE GENUS *PYRACANTHA* ROEM REPRESENTATIVES AND THEIR USAGE IN THE MONOGARDEN CREATION IN THE CONDITIONS OF THE NATIONAL DENDROLOGICAL PARK «SOFIYIVKA» OF NAS OF UKRAINE

Morphological, ornamental characteristic and ecological features of the genus *Pyracantha* and its 9 representatives in the collection of the National dendrological park «Sofiyivka» of NAS of Ukraine with the aim of monogarden creation are given. Investigation results of seasonal changes are developed and total evaluator of its ornamental value according to such indexes as foliage, cluster, flowers and fruits ornamental value, crown architectonics, coloration and texture of bark trunk, branches and shoots are stated. It was proved that *Pyracantha* species belong to the highly ornamental plants. Owing to the evergreen bright crown, rich, fragrant blossoming, colourful and variegated fruits which are kept on the plant up to the spring of the next year, so as because of the great range of ecological adaptability to the vegetation terms — the representatives of the genus *Pyracantha* should be recommended for the wide use in the horticulture construction and during the monogardens creation especially.

Key words: genus *Pyracantha*, decorative feature, vegetation, monogardens

УДК 712.03+930.85+58.006

І. С. Косенко, В. М. Грабовий

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК «СОФІЇВКА» НАН УКРАЇНИ У 2011–2016 РР. (ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ)

Розглянуто актуальні проблеми збереження, реставрації та відновлення старовинних парків України. Наведено приклади робіт, що проводились у Національному дендрологічному парку «Софіївка» НАН України в останні п'ять років. Визначено перспективи подальшого розвитку «Софіївки» як історичного парку та намічено план робіт до 225 річниці парку.

Вступ

Пам'ятки садово-паркового мистецтва є кращими і найбільш довершеними в естетичному відношенні

зразками культурної спадщини, що впливають на формування сприятливого життєвого середовища. Проблеми збереження і відновлення садово-паркових

комплексів, зміцнення їх матеріальної бази є глобальними і актуальними для будь-якої держави світу. Вирішення цих проблем значно підвищує значення самої спадщини, робить ще більш очевидною доцільність її використання. Тому, пріоритетним завданням у багатьох країнах світу є всебічна підтримка вирішення проблем щодо збереження, реставрації, реконструкції та утримання пам'яток садово-паркового мистецтва, які, відбиваючи етапи розвитку історії й культури, всебічно сприяють формуванню національної гідності, свідомості і культури. Адже там, де людина бачить справжню турботу держави про пам'ятки мистецтва, культури і природи й формується здорове суспільство, а неповага до минулого порушує наступність традицій, стає гальмом гуманітарного розвитку особистості й суспільства в цілому.

Проблеми збереження, реставрації та відновлення старовинних парків України регулярно піднімаються нами на різних наукових конференціях, симпозіумах, з'їздах та інших зібраннях. Так як процеси вікових змін і руйнації природних компонентів, а також архітектурних споруд в старовинних парках відбуваються постійно, оскільки вони підлягають дії загальних законів природи та атропогенному впливу. Цілком закономірною є зміна сприйняття та розуміння історичних парків, як культурного феномену минулих століть, сучасним поколінням, що живе на початку ХХІ століття. Нерідко сади і парки сприймаються лише з прагматично-утилітарної точки зору хоча їх культурна, історична та семантична цінність є основою для формування світогляду нових поколінь. Безумовно, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України є шедевром садово-паркового мистецтва кінця 18 початку 19 століть, а колектив парку має найбільший в Україні досвід щодо збереження, реставрації, реконструкції та утримання таких об'єктів. Так, протягом останніх 30–35 років колективом парку виконано значні обсяги відновлювальних робіт, певна частина з яких фінансувалася з державного бюджету України. В останні п'ять років на утримання парку, ремонтно-реставраційні роботи та інші заходи спрямовані на збереження парку «Софіївка» бюджетне фінансування не виділялося. Разом із тим, роботи щодо реконструкції в НДП «Софіївка» НАН України не припинялися і сьогодні на черзі цілий ряд нових об'єктів.

Матеріали і методи досліджень

Усі роботи щодо реконструкції, реставрації, відновлення та збереження «Софіївки» проводилися лише після глибокого дослідження історичних документів та обговорення плану виконання їх на вченій раді установи.

З аналізу численних публікацій (понад 80 джерел), присвячених історії заснування, будівництва та утримання «Софіївки», в первісному вигляді вона славилася своїми газонами і квітниками [5]. Однак в середині 19-го століття розпочалось поступове її перетворення з одного з кращих ландшафтних парків у приміський лісопарк, що відзначають тодішні автори — О. де Лагард [12], Т. Темері [13], Ф. Базінер [1], І. Долгорукий [3], В. Пашкевич [8]. Та ще більше цей процес набрав розмаху, коли парку в 1929 році Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18.05.29 р. надали статус заповідника і він став називатись Уманський державний заповідник ім. III-го Інтернаціоналу. Звичайно, це робилось з гуманною метою, щоб зберегти його в цілісності для майбутніх поколінь та заповідний режим парку абсолютно виключав будь-які рубки, які так необхідні при догляді за парком, де створені штучні біоценози, тому цей статус призвів до втрати раніше створених масивів і композиційних груп, тих же газонів та квітників і лише зараз ми намагаємось, проводячи ландшафтні рубки, повернути «Софіївці» первісний вигляд. Всі етапи реставраційних робіт від проектування до їх здійснення мають на меті виділення й реставрацію деградованих лісовим самосівом окремих паркових композиційних груп, які раніше контрастно виділялися своєю внутрішньою перспективою та відповідно розміщеними й орієнтованими в просторі галявинами, що сприяло їх належному сприйняттю на фоні аборигенної та інтродукованої рослинності.

Визначена свого часу адміністрацією парку концепція збереження і догляду за парком відповідно до вимог «Флорентійської хартії» [10] дала позитивні результати щодо робіт з реконструкції основних композиційних центрів «Софіївки».

Результати досліджень та їх обговорення

До стихійного лиха 1980 року «Софіївка» практично перетворилася на приміський лісопарк. Стихія частково зробила прочистку центральної частини парку від самосіву. При виконанні відновлювальних робіт 1980 року працівникам парку теж частково вдалося наблизити «Софіївку» до належного вигляду,

але, на жаль, ця робота була не завершена тому, що не виконувались роботи щодо визначення місць, з яких би проглядалась далека перспектива і не збільшувались площі газонів та квітників.

З огляду на це, в останні п'ять років, адміністрація парку спрямувала роботу лабораторії ландшафтного проектування на визначення просторових композиційних рішень щодо кожної окремої ділянки парку. На підставі історичних даних про «Софіївку» були розроблені нові концепції відновлення рослинних композицій з проведенням ландшафтних і реконструкційних рубок з пересадкою вже дорослих рослин навіть для тих ділянок парку, які вже неодноразово піддавалися процесу реконструкції та ремонту.

Однією із таких ділянок є Партерний амфітеатр. До 1996 року в результаті численних перебудов він уже не мав серпантинних доріжок які ми бачимо на історичних фотографіях за 1885 рік. З часом він був засаджений ялівцем козацьким, туями західними колоновидної форми, шовковицями, тамариксами, а перед фонтаном «Семиструмінь», ще до війни 1941–1945 рр. було висаджено шпалеру з туї західної форми звичайної, яка стриглась на певній висоті і виконувала функцію для відокремлення партеру, як елементу регулярного стилю, від ландшафтною частини парку. Через некваліфікований догляд партер заростав самосівом ясеня, граба, клена та інших аборигенних дерев та кущів. Однак, коли ми в ході підготовки «Софіївки» до святкування її 200-річчя запропонували проект відновлення цієї важливої ділянки парку з урахуванням літературних джерел та фотографій, було багато прихильників в т.ч. фахівців із інституту «Укрпроектреставрація», щоб залишити його в існуючому на той час стані, не створюючи ромбів і відповідно доріжок навколо них. Лише, після заручення підтримкою польського професора Й. Майдецького, відомого в Європі фахівця садово-паркового мистецтва наші пропозиції щодо майбутнього бачення партеру, почали впроваджуватись. Однак, у 1996 році, реконструкція цієї ділянки залишалась незавершеною, тому у 2012 у році ми повернулись до неї і протягом 2012–2013 рр. провели величезну роботу щодо очищення партеру від самосіву, корчуванню пеньків та засіву газонними травами. Протягом 2014–2015 рр. було відновлено бордюри з самшиту, що оточує ділянку амфітеатру.

Протягом 2012–2013 рр. нами упорядковано ще одну частину парку — балку «Звіринець», композиційна структура якої за весь період існування

парку так і не була доведена до логічного завершення. Спершу ми відновили струмок джерельної води, який бере початок з колодязя глибиною до 10 метрів, висіченого в гранітній підшві цієї ділянки. Сам струмок, як і в балці, тепер замкнутий в берегах із дубових кілків, і, звиваючись змійкою, занурюється під землю і впадає у Нижній став (Іонічне море), імітуючи одну із річок підземного царства Аїда. Перекопавши та спланувавши навколо струмка ґрунт, ми створили чудовий газон, який має особливо гарний вигляд, коли на ньому в світлу днину відбивається тінь від дерев, що розташовані понад благоустроєною дорогою. Якщо раніше відвідувачі просто не звертали уваги на цю ділянку парку, то тепер, вони мають змогу милуватись перспективою, яка відкривається з екскурсійного маршруту. Щоб ще підсилити красу пагорбу, праворуч від дороги ми прибираємо самосійні дерева та кущі, де з часом з'явиться газон, на якому буде красуватись сад магнолій, посадки якого частково вже здійснені протягом останніх років. До речі, ми плануємо і праворуч від цієї долини видаляти самосів та створювати газон, який в перспективі з'єднається із галявиною Дубинка.

Нами також проведено реставрацію центральної частини парку, так званої «Площі зборів», де на фоні газону розміщено квітковий вензель, що вказує вік парку. Тут же праворуч, якщо дивитись зверху від гроту Аполлона, звільнивши схил Нижнього ставу від того ж самосіву, ми висадили ліліїники, які вже нині радують око відвідувачів своєю зеленою свіжістю, а на схилах ліворуч від Площі зборів висадили герань крупнокореневищну і, яка також оживила цей куточок парку. При виході з площі зборів у 2016 році відновлено насадження липового гайка, який описував у своїй роботі С. Гроза [11].

Наступна композиція, відновленням якої ми займаємось п'ятий рік, — це острів Ітака, що символізує у парку батьківщину Одисея. Відновлення її розпочато з перенесення на вершину цієї композиції статуї Одисея. На карті «Софіївки» у творі Т. Темері [13] ця статуя позначена на композиційній вісі фонтану «Семиструмінь», трохи нижче від нього. С. Гроза [11] у своєму «Путівнику» називає її скульптурою Старого і вказує, що вона стояла на майданчику Бельведер, що на Левкадській скелі. Пізніше її перенесли на Єлисейські поля, а після Великої Вітчизняної війни — на Верхню алею, де вона стояла до 1996 р. на місці, де зараз стоїть статуя Меркурія. У 1996 р. відповідно до плану

«Софіївки» за 1846 рік, її було встановлено біля фонтану «Семиструмїнь».

Враховуючи, що вся «Софіївка», виходячи до досліджень літературних джерел [2, 6] відображає героїчні пригоди Одисея. На нашу думку це статуя самого Одисея, якого богиня Афіна залежно від обставин перетворювала в старого чоловіка в хітоні, як ми бачимо в цій скульптурі. Ось таким старим Одисей з'являється на острів Феаків, а коли розпочинається змагання на площі Зборів, він вмиє перетворюється на мужнього сильного воїна. Таким же старим і слабким він приходить в хижку свинопаса Євмея, щоб той його не впізнав.

Протягом багатьох років штучно створена композиція із гранітних гліб, яка раніше мала назву Кавказька гірка (нині о. Ітака), заросла ялівцем козацьким, який з роками втратив свою декоративність і закривав красу самого граніту. Отож поряд із відбудовою гранітних східців до самого берега ставу, ми очищили каміння від вікового намулу та замінили ялівець. Також на цій ділянці посадили різноманітні види очитків, як інтродукованих з природних петрофітних угруповань з басейну Південного Бугу, так і з власної колекції трав'янистих багаторічників. Звідси відкривається перспектива на статую Меркурія на верхній алеї, а звідти — відповідно мальовничий ландшафт острова Ітака з величезних кам'яних брил, на вершині яких стоїть як завершення композиції статуя Одисея, на місці, де раніше тут стояли різні статуї — Тадеуша Костюшка, імператриці Олександри Федорівни, Т. Г. Шевченка, В. І. Леніна, а в останні десятиліття ця вершина служила просто оглядовим майданчиком.

Ще одна ділянка яка зазнала змін в останню п'ятирічку це «Єлісейські поля». На цій ділянці було видалено самосів вільхи біля Павільйону Фазанник і створено велику чащоподібну поляну. Відновлено «Інтимну алею» з якої відкривається вид на Єлісейські поля.

Відділ дендрології, інтродукції, паркобудівництва та екології рослин, працюючи над темою «Теоретичні та практичні засади формування і утримання монокультурних та тематичних садів», разом з відділом трав'янистих рослин природної та культурної флори розпочав формувати на різних ділянках парку монокультурні сади, які органічно вписуються в ландшафти парку. Це раніше закладено коніферетум, сад бузків, магнолій, кленів, хризантем, жоржин, лілійників, гост, які з роками стають окрасою парку.

Значні роботи щодо призупинення сукцесійних процесів шляхом видалення самосіву з монокультурних насаджень дуба в урочищі «Дубинка», ліщини деревовидної навколо верхнього ставу та в багатьох інших куточках парку за останні п'ять років дали змогу перетворити лісовий тип ландшафту на парковий, як це було в період заснування парку.

Звичайно у найближчі роки, зважаючи на те, що у 2021 році «Софіївка» буде відзначати своє 225 річчя, планується здійснити ще більш масштабні відновлювальні роботи, які дадуть змогу наблизити парк до найкращого вигляду з часу його заснування. Звичайно, що впровадження цих планів буде неможливим без належного фінансування. Адже дефіцит коштів, який спостерігається в останні роки не дає змоги завершити навіть ті очевидно потрібні роботи, що були розпочаті в попередні роки.

На жаль, залишається не завершеним вирішення питання щодо відновлення повноцінної роботи гідротехнічних споруд парку. Ця проблема з'явилася з початку заснування парку, однак зі змінами клімату вона набуває все більших масштабів. Так, за даними історичних літературних джерел, водності р. Кам'янка ніколи не вистачало для забезпечення роботи гідротехнічних споруд, доказом чого є факти, що воду на фонтан подавали тільки у святкові і вихідні дні. Протягом останнього десятиліття нами проведено цілий комплекс робіт з підвищення водності р. Кам'янка — розчистка та укріплення берегів у верхів'ї річки в с. Родниківка Уманського р-ну, створення водозахисних насаджень навколо Красноставського ставу, що є резервуаром для всіх гідроспоруд парку, збудовано систему зворотного водопостачання, яка мала б забезпечити залучення води з р. Уманка до гідромережі парку. Однак, нині потрібно вирішити питання про встановлення більш потужних і економічних насосів для зворотного постачання, а також забезпечення більш економічного режиму роботи гідроспоруд. Необхідно створити автоматизовані системи поливу, щоби досягнути максимальної декоративності і стійкості відновлених газонів і рослинних композицій.

В останні десятиліття «цвітіння» води в водоймах Національного дендрологічного парку «Софіївка» стало досягати критичної межі. В якості збудників евтрофікації (насищення водойми біогенними елементами, тобто збагачення їх азотом та/або фосфором) сьогодні нерідко виступають види, які раніше не викликали цього явища [7]. «Цвітіння»

води супроводжується накопиченням у водоймах токсичних сполук, що виникають як у результаті життєдіяльності водоростей, так і внаслідок розпаду їх відмерлих клітин. Можливо, саме здатність до утворення токсинів дає змогу окремим видам водоростей займати домінуючі положення в гідробіоценозі. «Цвітіння» води супроводжується такими негативними наслідками, як зсув екологічної рівноваги в сторону накопичення органічних речовин, вторинним забрудненням, погіршенням якості природних вод, сильним гнилісним запахом протягом літнього періоду. Тому очистка Красноставської водойми (площею 18,6 га) є необхідним заходом, що сприятиме покращенню екологічної ситуації у Національному дендрологічному парку «Софіївка» та усіх водоймах що знаходяться нижче по течії річки Кам'янка.

Висновки

Нині ще залишається ряд «білих плям» в історії появи на території парку тих чи інших об'єктів, у тому числі тих, що стали символами парку. Зокрема необхідно продовжити пошуки дати встановлення фонтану «Змія» та причини її зникнення після 1867 року. Поки-що ми можемо лише здогадуватись, ґрунтуючись на рукописі Л. О. Казарінова [4], що після стихійного лиха 1870 року її, ймовірно, знесло так, як це було в 1980 році, а от коли вона була відновлена, де і ким була виготовлена, потрібно встановити.

Для зменшення антропогенного навантаження на місто і парк необхідно створити нову вхідну зону до парку з боку автомагістралі Київ-Одеса. Також необхідно закупити економічний електротранспорт для догляду за парком, встановити відеоспостереження на основних об'єктах, відновити бруківку на головній алеї парку від входу з вул. Садової до воріт з боку Уманського національного університету садівництва.

Таким чином, нами окреслено цілий комплекс проблем щодо збереження та реконструкції Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України на сучасному етапі. Одним з головних завдань є повернення парку його первісного вигляду з відкриттям нових далеких та середніх перспектив,

та створенням чудових галявин, газонів та квітників, щоби парк «Софіївка» і надалі лишався візитною карткою України і одним з найкращих парків Європи.

Перелік посилань

1. *Базинер Ф.* Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии // Журн. м-ва гос. имущества. — СПб., 1851. — 4, ч. 11. — С. 79–84.
2. *Гомер.* Одисея /; пер. із старогрец. і склав примітки та словник Борис Тен, вступ. ст. К. С. Забарило. — К.: Дніпро, 1968. — 462 с.
3. *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года. — М., 1870.
4. *Казаринов Л.* Парк «Софиевка» — ныне парк III-го Интернационала. Рукопись. — 1940.
5. *Косенко І. С.* Ретроспективний огляд історії заснування, будівництва та утримання «Софіївки» // Автохтонні та інтродуковані рослини. — 2013. — Вип. 9 — С. 23–38.
6. *Косенко І. С.* Матеріалізація образів Гомерової «Одисеї» в паркових композиціях «Софіївки» як вершина геніальності Людвіга Метцеля // Інтродукція рослин. — 2000. — № 2 — С. 16–21.
7. *Макієнко А. В.* Ціанобактерії і ціанотоксини: міфи чи реальність? // Вісник Національної академії наук України. — 2016. — № 4. — С. 65–75.
8. *Пашкевич В. В.* Уманский Царицын сад // Вести импер. Рос. об-ва садоводства. — СПб, 1894. — № 3. — С. 167–179.
9. *Регель А.* Изящное садоводство и художественные сады. — Спб., 1896.
10. *Флорентійська хартія* // Охорона культурної спадщини: Зб. міжнародних документів. — К.: Видавництво «АртЕх», 2002. — С. 72–77.
11. *Groza S.* Opisanie Zofjowski. — 1843. — Цит. по: Przybylski (1978). — Krakow, 1978. — S. 225.
12. *Lagarde de.* Voyage de Moscou a Kiev... ou lettres adresses a J. Griffith. — Paris, 1824.
13. *Themery T.* Guide de Sophiowka, surnomme la merveille de l'Ukraine... — Odessa, 1846.

И. С. Косенко, В. М. Грабовой
Национальный дендрологический парк «Софиевка» НАН Украины

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДЕНДРОЛОГИЧЕСКИЙ ПАРК «СОФИЕВКА» НАН
УКРАИНЫ В 2011–2016 ГГ. (ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ, РЕКОНСТРУКЦИИ
И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ)

Рассмотрены актуальные проблемы сохранения, реставрации и восстановления старинных парков Украины. Приведены примеры работ, проводимых в Национальном дендрологическом парке «Софиевка» НАН Украины в последние пять лет. Определены перспективы дальнейшего развития «Софиевки» как исторического парка и намечен план работ до 225 годовщины парка.

I. S. Kosenko. V. M. Grabovyi
National Dendrological Park «Sofiyivka» of NAS Ukraine

NATIONAL DENDROLOGICAL PARK «SOFIYIVKA» OF NAS UKRAINE IN 2011–2016
(THE PROBLEM OF PRESERVATION, RECONSTRUCTION AND PROSPECTS FOR
FURTHER DEVELOPMENT)

Actual problems of conservation, restoration and renewal of old parks Ukraine. Examples of works that were carried out at the National Arboretum «Sofiyivka», NAS of Ukraine in the last five years. The prospects of further development of «Sofiyivka» as a historical park and scheduled work plan to 225 anniversary of the park.

УДК 581.6: 582.632.1: 630*165.62: 631.527: 634.54

И. С. Косенко¹, А. І. Опалко^{1,2}, О. А. Балабак¹, С. М. Шульга³

¹Национальный дендрологический парк «Софиевка» НАН Украины, Умань

²Уманский национальный университет садоводства

³ДУ Институт харчової біотехнології та геноміки НАН України, Київ

ВИКОРИСТАННЯ ГЕНЕТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ *CORYLUS* SPP. НДП
«СОФІЇВКА» ДЛЯ СЕЛЕКЦІЇ ФУНДУКА *CORYLUS DOMESTICA* KOS. ET
OPAL.

Унаслідок скринінгу видового і сорто-формо-гібридного складу генетичної колекції роду *Corylus* L. Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України за господарче-цінними ознаками відібрано ряд сортотварів, кращі з яких підготовлені для подання на Державну реєстрацію, зокрема новий сорт фундука Софіївський 15, котрий характеризується кулястими плодами, підвищеною порівняно з турецькими й азербайджанськими сортами зимостійкістю й посухостійкістю, а також відсутністю періодичності плодоношення. Внаслідок узагальнення результатів дослідження розроблено нову схему селекції, за якою досягнене прискорення проходження селекційного матеріалу по етапах схеми селекції на 5–8 років,